

Lubomír Lupták¹

Štát²

Der Kontext macht zumeist deutlich, welcher Staat gemeint ist und ob es um Innenpolitik oder um Außenpolitik geht. Weniger deutlich ist, was gemeint ist, wenn von Staat die Rede ist.

Niklas Luhmann

...when it comes to the state, one never doubts enough.

Pierre Bourdieu a Loïc Wacquant

As ordinarily used in political science and international relations discourse, the term „state“ refers to a rather wide range of concepts. At the same time, the term „state“ can be considered one of the basic building blocs of these discourses, being a key (and undertheorized) foundation of several major theories. The (ab)use of the term together with a distinctive prominence of social realities attributed to „the state“ in our ordinary life leads to massive reification and reduction of an otherwise rich and diverse conceptual universe. With the aim

1) Svoje úvahy o svete „štátu“ budem podopierať (hyperbolizovanou) skúsenosťou načerpanou v terénoch slovenských a českých byrokratických („štátnych“) organizácií.

2) Tento text vznikl v rámci projektu institucionální podpory katedry politologie a mezinárodních vztahů FF ZČU Víceúrovňové vládnutí v Evropské unii.

of clarifying and tidying this universe, this essay examines the possibilities of understanding „the state“ as a conceptual category referring to unique cultural artefacts produced by the interaction wide range of incommensurable social processes and representations whose research is only possible through its division into field-specific subcategories. Furthermore, the paper examines the possibility of field research in fields determining some of these categories (especially bureaucratic institutions/organizations) and points to ways of overcoming these problems.

Prológ: vstup do štátu

Na ministerstvo riešenia problémov celospoločenského významu nemenovaného štátu nastúpi mladý úradník, čerstvý absolvent vysokej školy pomenovanej po významnom národnom dejateľovi. Nastúpi na oddelenie pevne zasadené vo formálnej (mimoriadne košatej) organizačnej štruktúre najmä vďaka tomu, že sa osobne (vďaka nemenovanému kamarátovi, ktorý tam už pracuje) pozná s jeho vedúcim, ktorý ho zjavne pokladá za dobrý káder, schopný riešiť dôležitú agendu eponymného oddelenia. Dodá mu otázky a odpovede na prijímací pohovor, rozdá pár rád a povzbudí ho, všetko prebehne hladko. Hoci mladý muž ešte v čase prijímacích pohovorov trochu bojuje s tým, že sa necíti byť odborníkom na to, čo tvorí z väčšej časti meno a dôležitú agendu daného oddelenia (nič také sa na vysokých školách neštuduje), a svoje porozumenie danej oblasti musí (s pomocou dobromyseľného vedúceho a hesiel nachytných z novinových článkov, náhodných konverzácií a Wikipédie) imitovať, na vlastné prekvapenie zisťuje, že sa tento fakt vstupom na pôdu vlastnej kancelárie mení. Mladý muž sa v momente stáva špecialistom, tým najpovolanejším odborníkom na vysoko špecializovanú prácu, ktorý je, vďaka svojej vysokej odbornosti, takpovediac nenahraditeľný. Rozpor medzi dvoma kogníciami – „nič o tom neviem“ proti „som špecialista na špecializovanej pozícii“ rýchlo ustupuje do úzadia, čiastočne vďaka mechanizmom kognitívnej disonancie a úsiliu vyvinutému na racionalizáciu tohto rozporu (asi predsa len niečo na mne bude, písal som predsa na tú tému prácu už na strednej škole a aj počas študentského života som exceloval vo vášnivých debatách na témy nie príliš vzdialené mojej terajšej agende, a predsa len sa to všetko často doučím), čiastočne vďaka pohodliu a prestíži spojenej s vlastným priestorom a honosným označením funkcie (štátny vezír oddelenia dôležitej agendy ministerstva riešenia problémov celospoločenského významu), ktoré sa ihneď stáva súčasťou vizitky, životopisu a mailového podpisu ako doplňujúce meno naznačujúce, že jeho nositeľ stojí niekde nad bežným smrteľníkom. Mladý muž sa stáva súčasťou štátu – a stále častejšie sa mu stáva, dokonca aj po opustení kancelárie, v kruhu viac alebo menej významných druhých, že jeho ústami dokáže štát prehovárať.

Na úvod: Mt 16, 18 a politické vedy

Len málo pojmov je dnes v politických vedách používaných tak často ako „štát“ – a niet sa čo čudovať. Štát je skala, na ktorej bol z veľkej časti zbudovaný (nielen) diskurz politických vied. Na tejto skale stoja mnohé, no najmä (údajne) dominantné teórie medzinárodných vzťahov. Štát je základný (ne)predpoklad, na ktorom stoja úvahy o rôznych sférach a problémoch politického života od vzdelávania cez pestovanie repky olejnej a klimatické zmeny až po vojny. Okrem toho, že je tento pojem taký prominentný v politických (a iných) vedách, točí sa okolo neho, a významov s ním nerozlučne spojených, celý politický a mediálny diskurz a je len ťažko možné predstaviť si každodennosť, v ktorej by sme tak alebo onak neboli so „štátom“ konfrontovaní. Pojem štátu sa vlastne objavuje takmer automaticky, kedykoľvek je reč o politike (Luhmann 2002: 189). Hovoríme o „ústupe“, „transformácii“, „expanzii“ štátu, nutnej, ne/transparentnej, ne/efektívnej alebo zbytočnej „štátnej politike“ alebo „štátnych zásahoch“; štátu pripisujeme rôzne prívlastky – liberálny aj demokratický, slabý, zlyhávajúci, totalitný, opatrovateľský, postmoderný, kvázi i hyper; štáty majú dokonca vlastné mená, a v reči geografických reprezentácií tvary (a diskurz kategorizácie týchto tvarov), píše a diskutuje sa o vzťahoch a charaktere štátov, o systéme, ktorý tvoria alebo netvoria; štáty rozhodujú, súdia sa, vedú vojny a „operácie“, sú mocné alebo majú mocných spojencov, a ďalšie zasa mocných nepriateľov, niektoré štáty čelia „izolácii“, iné sa združujú do rôznych akronymov; štát nám pomáha, pravidelne na nás zabúda alebo robí problémy napriek tomu, že mu (väčšinou chciac či nechciac) dávame peniaze, keď vstúpime na pôdu „úradu“, prijímame bezmyšlienkovito súbor rolí, svet významov, hraníc a procedúr s nimi spojených, jednoducho v každodennej praxi rutinne rozlišujeme, či sa práve nachádzame v sfére „štátu“ alebo mimo nej, a prispôsobujeme tomu svoje jednanie.

Dalo by sa logicky predpokladať, že pri takom frekvencovanom výskyte štátu ako základného kameňa vskutku rôznorodých teórií a praxí budú frekvencované aj úvahy o tom, čo vlastne tento pojem vyjadruje. Úvahy, ktoré by sa snažili pojem „štát“ naplniť analyticky prínosným významom, však nie sú až také časté ako operovanie so štátom ako nevysvetlenou samozrejmosťou – a ešte zriedkavejšie je, hoci všetci dobre vieme, kam za štátom ísť, prípadne čo robiť, aby štát prišiel k nám, vykonávať priamy (terénny) výskum štátu. Pojem „štát“ má síce narysované základné (no formalistické, statické a najmä pomerne staré) teoretické obrysy, v obehu je niekoľko viac či menej zaujímavých definícií a boli vytvorené desiatky či stovky historických naratív opisujúcich jeho zrod, mladosť, dospelosť či dokonca smrť (a obvykle reifikujúcich zmienené staré obrysy) – no výskumné výpravy snažiac sa o prehĺbenie „učebnicových“ vymedzení sa zdajú byť skôr výnimočné. Štát sa stal entitou hlboko zakorenenou v našich kognitívnych štruktúrach, s ktorou sa samozrejme neustále počíta, no o ktorej netreba ďalej uvažovať, pretože tu jednoducho „je“ a každý predsa chápe, „čo to je“ – no predsa štát. Je možné, že by sme dokázali o štáte naďalej so samozrejmosťou rozprávať bez

toho, aby sme sa snažili o akékoľvek teoretické uchopenie (Luhmann 2002: 190), a teórie hovoriace o svete štátov obvykle aj pracujú s produktom každodennej reifikácie redukovaným na pár takých či onakých zreteľných obrysov, ktoré síce do teórií pri prižmúrení jedného-dvoch očí elegantne zapadajú – no už horšie sa im darí pri konfrontácii s empiriou. Zoči-voči empirickému skúmaniu komplikovaného a protichodného komplexu inštitucionálnych praxí a reprezentácií sa z redukcionizmu a formalizmu „veľkých teórií“ vynára problém ne-porozumenia a najmä ne-uchopenia štátu, teda tej skaly, na ktorej až primohé úvahy o politike stoja. „Konceptuálna zvieracia kazajka, ktorá ignoruje zásadne dynamickú a dialektickú povahu ľudskej sociálnej organizácie“ (Goldstone a Haldon 2009:5), môže poslúžiť ako analytický nástroj len v obmedzenom množstve prípadov a len ak si budeme (rituálne) klásť stále tie isté otázky. A to vyvoláva pochopiteľne pochybnosti nielen o pevnosti a konzistentnosti výslednej teoretickej stavby – do úst sa tlačí otázka, či v takýchto prípadoch nejde dizajn (teórii) na úkor kvality (vysvetlenia a porozumenia), a či náhodou masívny, do vedeckého jazyka ustrojený redukcionizmus nie je len (staro)novým druhom mysticismu.

V nasledujúcom texte sa pokúsím zmienené nedostatky aspoň čiastočne kompenzovať. Do diskurzu o štáte chcem vstúpiť s dvojakým cieľom: pokračovať v rozvoľňovaní väzieb držiacich pohromade túto reifikovanú entitu a rozbiť ju na niekoľko (komplikovane, ale predsa skúmateľných) „štátov“ v podobe komplexov inštitucionálnych praxí a reprezentácií vedome presahujúcich hranice a celistvosť „štátu-ako-entitu“ a zároveň nájsť spôsob, ako podrobiť skúmaniu aj tieto celistvé reprezentácie. Môj text má za cieľ teda entitu „štátu“ „odvecniť“ a rozrezať na menšie kusy, výsledok utriediť podľa povahy praxí, ktoré jednotlivé kusy konštituuju – a to tak, aby boli výsledné kusy prístupné výskumu, ktorý bude (okrem iného) môcť poodhaliť proces tvorby reprezentácií a reifikácie štátu. Načrtnem syntetický konceptuálny aparát vhodný pre výskum jednotlivých takýchto „štátov“, založený na opätovnom čítaní a radikálnom návrate ku vybraným „klasikom“ teórie štátu a na kombinácii mojej interpretácie ich textov s tým, čo bolo napísané perami novších autorov podobne nespokojných s uchopením štátu ako základného kameňa ich diskurzov. Svoje tézy podložím čiastkovými výstupmi z vlastného výskumu a zameriam sa na jeho etické, (inter)disciplinárne a technické problémy a návrhy ich praktického riešenia.

K Weberovi a od Webera

Ak by sme chceli v spoločenských vedách nájsť tú skalú, na ktorej môžeme zbudovať uchopenie štátu – a zároveň kostru, ktorá určuje vyššie spomínané „staré obrysy“, je vhodné uprieť pozornosť k Maxovi Weberovi. Po tom, čo Weber odmieta vymedzenie štátu ako politickej asociácie na základe jeho cieľov, pretože len ťažko nájsť ciele špecifické pre štát (Weber 1946: 77), obracia sa k prostriedkom, ktorými by sa štát mohol

odlíšiť od toho, čo nie je štát. A tu nachádza silu a násilie – a pokračuje vo vymedzení štátu ako „ľudského spoločenstva, ktoré si (úspešne) nárokuje monopol na legitímne užitie fyzickej sily v rámci daného územia“ (Weber 1946: 78, kurzíva moja). Jeho vymedzenie sa tu ale nekončí, hoci by sa tak mohlo javiť z textov o štáte čerpajúcich z Webera (ktoré touto snád najčastejšie používanou definíciou obvykle končia). Štát je totiž nielen „jediným zdrojom práva na užitie násilia“, okrem toho je aj vzťahom vládnucich a ovládaných, ktorý je podporený práve prostriedkami legitímneho násilia (Weber 1946: 78, kurzíva moja) a zároveň primárnym cieľom politiky ako boja o moc (Weber 1946: 78, kurzíva moja). Štát je teda už u Webera spoločenstvo, vzťah, zdroj a cieľ; kostra, voči ktorej som sa v úvode textu vymedzil, už zďaleka nie je taká jednoduchá.

Pri ďalšej rozprave o „panstve“, teda o spôsoboch legitimizácie štátu ako vzťahu sa Weber dostáva (síce inými slovami, no predsa) k procesu konštitúcie (moderného) subjektu a jeho sociálnej identity (Weber 1946: 79–82) v zmysle „multidimenzionálneho procesu mapovania ľudského sveta a miest [ľudí] v ňom“ (Jenkins 2008: 5) neustále vyjednávajúceho vedomie toho „kto je kto, a čo je čo“ (Jenkins 2008: 5). A ako by to nestačilo, prvotnú zdanlivú jednoduchosť Weber ďalej narúša pátraním po dôvodoch, ktoré v (modernom) štáte umožňujú reprodukciu vzťahu dominancie/podriadenosti. Tu vyvstáva otázka štátu ako organizácie zabezpečujúcej a legitimizujúcej tento vzťah (Weber 1946: 80), inými slovami „povinnnej asociácie, ktorá organizuje nadvládu“, a ktorej sa dokonca podarilo dostať „nad“ samotných vládnucich (Weber 1946: 82–83).

Aby sme si to zhrnuli, Weber nám o štáte hovorí o čosi viac, než je obsahom jeho (dnes už skôr rituálne) cirkulujúcej definície „monopolu na legitímne užitie fyzickej sily v rámci daného územia“. Obrazy, do ktorých štát zasadzuje, sú pritom všetko, len nie jednoduché – spoločenstvo, jeho organizácia (na území) a vzťahy a významy dominancie/podriadenosti, zdroj legitimacy týchto vzťahov, mechanizmus ich vynucovania a zároveň diskurz podmieňujúci identitu (moderného) subjektu ako súčasť spoločenstva a proces jej neustáleho vyjednávania. Ak by sme chceli všetky tieto obrazy skúmať, je viac než zrejmé, že budeme potrebovať komplikovanú sadu analytických nástrojov, a že budeme musieť dlho navštevovať niekoľko veľmi rôznorodých výskumných terénov.

Entita, ktorá z tohto všetkého akosi mimovoľne vzniká, má niekoľko podôb – je to zároveň Hobbesov Leviathan, „umelý človek ... so suverenitou ako umelou dušou“ (Hobbes 1909: 8) ako obraz (nutného) kontraktu a podriadenia sa vyššej autorite, Marxove a Althusserove autoreprodukčné represívne a ideologické aparáty (bez duše) slúžiace na udržanie moci a teda existujúcej hierarchie vlastníckych a výrobných vzťahov (Althusser 1995: 71–72), Neubauerov súbor javových komplexov právnych noriem a sociálnej skutočnosti (Neubauer 2006: 26), Foucaultov „trojuholník suverenity-disciplína-vláda, ktorý má za svoj primárny cieľ populáciu a ako základný mechanizmus mu slúžia aparáty bezpečnosti“ (Foucault 2006: 142), Hegelov „tvar, ktorý na seba zoberie dokonalé stelesnenie Ducha“ (spoločenstva) (Hegel 1900:17), oddelený od spoločnosti (Sartori 1973: 15) a nastolený na ňu (Sartori 1973: 8).

Zrazu tu máme celé panoptikum reprezentácií povstávajúcích z komplikovanej siete vzťahov a významov a zhmotňujúcu sa nakoniec v podobe mechanistického a zároveň metafyzického Golema riadiaceho i zostrojujúceho seba samého, o ktorého bytí na rozdiel od Boha nielo žiadnych pochyb (hoci sú podobne neviditeľní). Všetko to, čo Carl Schmitt (na moment) „necháva nerozhodnuté“: „stroj alebo organismus, osoba alebo inštitúcia, spoločnosť alebo pospolitosť, podnik alebo včelí úl, či snad dokonca „základní řada procedur“; „specificky utvárený stav národa“, ktorý je „stavem v rozhodujúci míře určujícím“ a preto predstavuje „oproti mnoha myslitelným individuálním a kolektivním stavům... status vůbec“ (Schmitt 2007: 19) a zároveň i myšlená osoba, ktorej vôľa zaistí legalitu (Schmitt 1974: 51) – inými slovami asi najkomplikovanejšia a priam anti-koherentný súbor inštitucionalizovaných praxí a reprezentácií, ktorý máme k dispozícii. Naozaj nevhodný základ pre akúkoľvek „veľkú teóriu“ či učesané mechanistické modely.

Niektoré obrazy majú spoločné črty, ktoré by nám mohli pomôcť na ceste ku prvým rezom na tele „štátu“. Prvou, ktorá stojí za zmienku, je predstava štátu ako „niečoho iného ako spoločnosti“, obvykle niečoho stojaceho „nad“ ňou, niečoho ťaživého, represívneho a regulujúceho. Sme konfrontovaní s predstavou, že v obrazoch, ktoré označujeme ako „štát“, sa ukrýva esencia akejsi autonómnej mimo- a nad-spoločenskej entity, niečo voľným okom neviditeľné, mohutné, tvorivé a takmer mysticky mocné, a jedným z „aspektov tejto moci je schopnosť zabrániť adekvátnemu štúdiu štátu... vzdorovať našej snahe demaskovať ho“ (Abrams 2006: 114). Táto predstava zároveň odráža samozrejmosť porozumenia pri konfrontácii s pojmom štátu v našej každodennosti, ktoré je založené predovšetkým na tom, že nemusíme nad tým, čo štát vlastne znamená, vôbec uvažovať – všetci sme sa od našich významných druhých naučili rôzne „správne“ a „normálne“ formy jednania a dokážeme flexibilne strieďať role vyžadovanými rôznymi situáciami súvisiacimi (nielen) s prekročením hraníc svetov „štátu“ a „ne-štátu“.

Ako druhý motív môžeme identifikovať ako kľúčový motív organizáciu a legitimizáciu násilia, ktorému sa v rukách štátu dostáva nebývalej účinnosti, motív, ktorému bola venovaná dostatočná pozornosť v naratívach o vytvorení a raste (moderného) štátu (pozri napr. Tilly 1985, van Crevelde 1999, Foucault 2006). Ako tretí kľúčový motív možno identifikovať organizáciu, inštitucionalizáciu a (de)legitimizáciu konkrétnych foriem ekonomickej a politickej praxe, ako je zrejme z uchopenia motívov štátu napr. u Colea (pozri v Hirst 1993: 69-82) či podstatne zaujímavejšie u Foucaulta (2006, 2008), a s väčším dôrazom na reprodukciu špecifických foriem a vzťahov vlastníctva, produkcie a výmeny a s tým spojenou hierarchie napr. u Althussera (1995). Nesmieme tiež zabudnúť na motív „mena“ štátu, predstavujúceho kľúčový symbol (sociálnej) identity vyplývajúcej z trojitého diskurzu organizácie a legitimizácie, ktorý dokáže, ako Althusserova ideológia, interpelovať (moderný) subjekt – konštituovať jednotlivca ako subjekt, ktorý na oplátku konštituuje ideológiu (Althusser 1995: 83-84).

Lenže, ako som si naznačil v úvode, úvahy o štáte v tomto texte majú zmysel, pokiaľ z nich vyplynú možnosti skúmania tých sfér spoločenského života, ktoré tento

pojmem predstavuje/zastrešuje – a dostali sme sa do problémov. Nachádzame sa totiž v situácii, v ktorej sa v rámci skúmania „štátu“ musíme venovať širokému a nesúmerateľnému spektru inštitúcií/praxí/reprezentácií konštituujuúcich to všetko, čo pod seba zahŕňa pojem štát, od každodennosti moderného subjektu, rodu, jazyka, zvyku, rolí „občana“ či „orgánu“, cez byrokratické organizačné a rozhodovacie procedúry, technológie moci a legitimizácie, formálne štruktúry „štátnych mocenských“, „ekonomických“, „vzdelávacích“ a „politických“ inštitúcií, až po „laické“ (mediálne, politické, každodenné) či „odborné“ (politologické, sociologické, medzinárodno-vzťahové) reprezentácie štátu ako koherentnej entity.

Ale to v konečnom dôsledku nie je až taký problém, ako by sa mohlo zdať. Hlavnou prekážkou, okrem železnej košele zvyku „nerozmýšľať o štáte“, je predstava celistvosti, autonómie a jednoty reifikovaného štátu-ako-entity, ktorá na seba púta (takmer) všetku pozornosť. „Štát“ musíme transformovať na kategóriu, ktorej sa môžeme (s ohľadom na jej popularitu), no nemusíme (s ohľadom na jej spochybňovaný analytický prínos) držať. Táto kategória by mohla zahŕňať prelínajúce sa súbory diskurzov a praxí, ktoré umožňujú artikuláciu a reprodukciu (modernej, možno aj post-) spoločnosti tvorenej (modernými, možno aj post-) subjektmi – a samozrejme aj artikuláciu a reprodukciu reprezentácií štátu. Otázka, ktorá sa vznáša nad touto kategóriou, teda znie: „aké praktiky a techniky spôsobili kontinuálnu reprodukciu prízračnej abstrakcie štátu“ (Mitchell 2006: 176)? Odpovede, ktoré môžeme dostať, by mohla za istých okolností znamenať počiatok pomalého dávkovania odpovedí „na otázku, čo sme vykonali a čo vlastne sme“ (Foucault 1980, nestránkované)³, mohli by sme „prozkoumať ‚kategorie chápání‘ nebo, řečeno s Durkheimem, ‚formy klasifikace‘, z nichž budujeme svět (které však z toho světa samy pocházejí, a proto s ním jsou natolik v souladu, že zůstávají nepostřehnuté)“ (Bourdieu 2000: 6). Bádanie po tom, čo sa skrýva za pojmom štát, by sa stalo bádáním po tom, čo sa skrýva za podobne problematickými kategóriami spoločnosti a kultúry. Skúmanie samotného produktu reifikácie, teda rôznych reprezentácií štátu-ako-entity, na skúmanie praxí vedúcich k reifikácii prirodzene nadväzuje, a mali by sme sa pri ňom vyvarovať „konceptuálneho fetišizmu“, ktorého produktom je predstava (moderného) štátu ako „prirodzeného a nevyhnutného organizačného princípu modernity“ (Chernilo 2007: 18). Samotné produkty reifikácie a konceptuálneho fetišizmu, všetci tí „Leviathani“ či „racionálni aktéri“, teda antropomorfné a/alebo mechanistické obrazy štátu ako celistvej entity, predstavujú teda druhý sled bádania a druhú skupinu terénov, ktoré by sme mohli skúmať ako zvláštne manifestácie (post)modernej mytológie.

3) Prvá prednáška Michela Foucaulta v rámci „Howison Lectures: Truth and Subjectivity“, 20.–21. 10. 1980, audiozáznam dostupný na <http://www.lib.berkeley.edu/MRC/foucault/howison.html>, dátum prístupu 10. 10. 2009.

Na „štát“ by sme teda mohli nahliadať ako na mimoriadne komplikovaný kultúrny artefakt, nekonzistentný súbor často protichodných sociálnych praxí a reprezentácií, ktoré umožňujú sociálnu a kultúrnu reprodukciu i zmenu.

Intermezzo: žitý štát

(Rýchlo)kovaný odborník z prológu sa vo svojej novonadobudnutej pozícii takmer okamžite púšťa do riešenia dôležitej agendy a začína, v rámci rutinných byrokratických procedúr, s ktorými sa postupne oboznamuje, produkovať text, ktorý dôležitú agendu rieši. Pokiaľ sa podarí, s ohľadom na žalostnú prípravu, vyprodukuje text, ktorý úspešne imituje riešenie dôležitej agendy, dostáva sa na cestu vedúcu k tvorbe normatívneho aktu. Na tejto ceste vstupuje text do procedúry pripomienkových konaní, kde je konfrontovaný s rutinou ďalších mladších i starších mužov, ktorí sa k nemu vyjadrujú a nútia jeho tvorcu brániť ustanovenia, ktoré sú síce skôr produktom (pred- alebo mimo-vedeckých kategórií) sedliackeho rozumu a správnej socializácie s byrokratickým slovníkom/procedúrami než dôkladného štúdia dôležitej agendy a viac predstieraním práce, než prácou, no v tomto procese sa tvoria základné rysy, ktoré budú poznačovať nielen riešenie, ale i tvorbu dôležitej agendy zo strany špecialistu na dôležitú agendu v budúcnosti. Skôr či neskôr totiž zistí, že opakované vykonávanie rutinných procedúr spojených s riešením dôležitej agendy sa dá stihnúť pokojne aj za jednu hodinu z jeho pevne stanoveného osemhodinového dňa – a je konfrontovaný s tým, čo by sme mohli označiť ľudovo ako nuda. Od svojich významných druhých sa pomerne rýchlo naučí techniky imitácie činnosti, predstierania výsledkov a vkľzne do rutiny pravidelného sťažovania sa na nedostatok času a nadbytok práce, ako aj do rutiny sťažností na márný boj vizionára s byrokraciou. Viac-menej náhodné a na vode stojace ustanovenia vyprodukované v rámci prvých textov, ktorými náš špecialista rieši dôležitú agendu, sa po (úspešnej) konfrontácii s inštitucionalizovanou (a rovnako prvoplánovou a povrchnou ako text samotný) kritikou v rámci procedúry pripomienkového konania – a po rekontextualizácii tejto kritiky „na chodbe“, „na porade“ alebo „na kávičke“ obvykle stávajú pevnými základmi kozmológie sveta dôležitej agendy. A stávajú sa základom pre jej úpravu a tvorbu – nuda totiž, paradoxne, v súčinnosti s kognitívnou disonanciou, núti k nadprodukcii a hyperaktivite. Špecialista sa do svojej role ponorí tak hlboko, že začne zo všetkých síl bojovať o expanziu jeho tvoriacej sa kozmológie do kozmológie celého štátneho sveta – začne (a to nielen tých osem hodín v kancelárii) štátom žiť.

Štát ako kultúrny artefakt

Sharma s Guptom vo svojom úvode k čítanke o „antropológii štátu“ stanovujú možnosti teoretického uchopenia „štátu“ ako kultúrneho artefaktu. Navrhujú, aby sme chápali štáty ako jedinečné produkty (kultúrnych) významových a reprezentačných rámcov, a zároveň, aby sme prekonali to, čo Chernilo nazýva metodologický nacionalizmus (pozri bližšie Chernilo 2007: 9–20), teda mylný implicitný predpoklad totožnosti hraníc „teritória“ a „pojmu“ štátu. Mali by sme presunúť dôraz zo štátneho/národného rámca na transštátny/transnárodný, „aby bola zdôraznená translokálna štátu“ (Sharma a Gupta 2006: 5-6) – čím zároveň, v prenesení tejto logiky mimo obraz teritória, činíme pokus prekonať problém, na ktorý upozorňujú Bourdieu a Wacquant, teda problém rutinného potvrdzovania symbolickej (nad)produkcie štátu („sociálnych problémov“) spoločenskými vedami, ktoré ich automaticky riešia v hraniciach a významoch nalinkovaných byrokratickými inštitúciami (Bourdieu a Wacquant 1994: 2).

Sharma s Guptom navrhujú ďalej rozdeliť oblasť konštitúcie štátu ako kultúrneho artefaktu na sféru každodennej rutinej praxe – či už repetitívnych praktík a procedúr v rámci byrokratických organizácií alebo v každodennosti „bežného občana“ a jeho styku s „orgánmi štátu“, v ktorom potvrdzuje a vyjednáva jeho hranice, ako i obsah – a na sféru reprezentácií, či už ide o textovú, obrazovú a zvukovú (nad)produkciu „orgánov“, produkty masovej kultúry alebo o reprezentácie v spoločenskovedných diskurzoch (Sharma a Gupta 2006: 11–20).

Ako toto všetko ale skúmať? Nezostáva nič iné, než sa zmieriť s hermeneutickým prístupom, pri ktorom si jednotlivé formy praxí a reprezentácií rozdelíme na úhladné kôpky podľa prístupných terénov – od kultúry byrokratických inštitúcií rôznych stupňov, pôsobností a zameraní (od školy cez ministerstvo po väznicu a armádu) po ich textovú/audiovizuálnu produkciu a proces jej cirkulácie a interpretácie; formálny styk „zástupcov rôznych štátov“, rôzne formy, priebeh, prežívanie a variácie styku „občanov“ so „štátom“ a s reprezentáciami „ich štátu“ aj „iných štátov“; procesy tvorby, cirkulácie a reinterpretácie produktov masovej kultúry/masmédií, produktov „odborných“, „byrokratických“ a „politických“ diskurzov (tým však nechcem povedať, že medzi nimi vedú nejaké jasne vymedziteľné hranice) či procesy tvorby, reprodukcie a rekonštrukcie kognitívnych štruktúr. Veľká časť týchto terénov je (prekvapivo) ešte panensky nepoškvrnená (minimálne z hľadiska skúmania toho, čo by mohol znamenať „štát“) a dá sa teda oprávnene predpokladať, že by ich výskum mohol priniesť niečo nové – a to sa týka najmä byrokratických inštitúcií. Až na svetlé výnimky (napr. Handelman 2004, Staniszki 2006, Gupta 2006, Rhodes, Hart a Noordegraaf 2007, Heymann 2008 či Piras 2007), všetky svorne mimo náš (česko-slovenský) kultúrny priestor, zostávajú uzavreté byrokratické kultúry, ich každodenná prax, symbolická produkcia a kozmológia, rozhodovacie

procesy a distribúcia moci v neformálnych sociálnych sieťach neprebádanými oblasťami – doslova „neznáme kmene“ uprostred „civilizácie“, čítajúce státisíce členov.

Tradične nám, pri všetkej skromnosti, k rozprávaní o štáte vystačil postup „spoza stola“: stačí pár štatistík, formálna štruktúra byrokratických organizácií, ktoré samé seba označujú ako štát, ich „oficiálne stránky“ či „strategické dokumenty“ a normatívny svet štátu ako právneho usporiadania a politicko-ekonomického režimu. Odstup, ktorý si takýto prístup⁵ zachováva od ľudí žijúcich, tvoriacich či predstierajúcich tieto svety a od ich každodennej praxe, je obdivuhodný – a nečudo, že viedol k takej bujnej mytológii; „dostali sme sa do pasce reifikácie, ktorá je sama o sebe vážnou prekážkou efektívneho štúdia množstva problémov súvisiacich s politickou mocou, ktoré by nás mali zaujímať“ (Abrams 2006: 114), reifikácie, na ktorej majú významný podiel samotné spoločenské vedy. A toto je prvý problém, ktorý by bolo vhodné prekonať: importovať do diskurzu o štáte (alebo do politických vied a medzinárodných vzťahov) terénny výskum – spoločenským vedám predsa len prináleží priamy výskum spoločnosti.

Máme tu teda na jednej strane nepoškvrnené terény čakajúce na výskum a sľubujúce prinajmenšom originálne výstupy, na druhej strane cudne odvrátený zrak a niečo, čo na prvý pohľad vyzerá ako inštitucionalizovaná snaha spoločenských vied vyhnúť sa takémuto výskumu.

Problémy „štátu-ako-terénu“

V tejto časti by som sa rád venoval problémom, na ktoré som narazil pri vlastnom výskume, ktorý sa odohráva/í v oblasti byrokracie, ktorú si pracovne môžeme označiť ako „silovú“: byrokraciu „štátnych inštitúcií“ zaoberajúcich sa produkciou bezpečnosti/obrany/poriadku. Tento terén predstavuje len jednu z častí, ktoré by sme mohli zahrnúť do kategórie „štát“ (na ktoré by sme mohli „štát rozrezať“), no to neznamená, že by bolo práve jednoduché ho skúmať – najmä, ak na byrokracie budeme pozeráť ako na organizácie. Na to, aby sme mohli sledovať proces, v ktorom vznikajú „oficiálne“ reprezentácie štátu, aby sme dokázali opísať, vysvetliť a pochopiť kozmológiu a symbolickú produkciu, charakter a význam rutinných procedúr, priebeh rozhodovacích procesov,

4) Prinajmenšom pokiaľ som mal možnosť zistiť – v každom prípade, monografií, zborníkov a článkov zaoberajúcich sa napríklad demokratizáciou v, priznajme si, značne vzdialenej a pre bežného smrteľníka ťažko prístupnej (a pre jeho život irelevantnej) Latinskej Amerike, je nepomerne viac ako monografií, zborníkov či článkov o domácej byrokracii. Svetlú výnimku tvorí práca Jana Kellera (2007), ktorá sa však orientuje skôr prehľadovo-teoreticky.

5) Takýto prístup by sme vlastne mohli rovno nazvať „odstup“.

sociálne siete a hry o prestíž ako pevné súčasti každodennosti (silovo)byrokratických kultúr, je potrebné hlboké ponorenie do terénu, ktorý nie je takejto činnosti práve naklonený. Práve u tejto byrokratickej kultúry sa zdá, že sa prejavuje najvýraznejšie problém neprístupnosti a uzavretosti terénu pre akýkoľvek transparentný výskum „zvonka“. Silové byrokracie sú nadmieru tajnostkárске, podozrievavé, cítia sa mimoriadne dôležité a stojace nad bežnými smrteľníkmi a v mnohých prípadoch majú ich členovia oprávnené obavy z toho, že by mali informácie o ich praxi (či už hovoríme o klientsko-patrónskych sieťach, rodinkárstve a korupcii, o defraudácii prebiehajúcej pri hospodárení so objemným štátnym rozpočtom, alebo o banálnosti a nezmyselnosti práce a nude zaháňanej širokým spektrom rôznych ne-činností) preniknúť na svetlo sveta. To však platí len z istého pohľadu – silové byrokracie sú plné zamestnancov (dokonca je viac než možné, s ohľadom na ich počet, že každý z nás má nejakého „v rodine“), ich fluktuácia je napriek „tajnostkárstvu“ a „neprístupnosti“ pomerne vysoká a každý z tých, čo byrokraciu opúšťajú, predstavuje zdroj informácií o jej chode, a v mnohých prípadoch aj možnosť preniknutia do nej prostredníctvom ešte stále funkčných sociálnych väzieb.

Tu sa však dostávame pred problém výskumnej etiky. Ak by sme v takomto prípade mali konať „podľa pravidiel“, mali by sme sa asi obrátiť napríklad na ministra, najlepšie písomne, a požiadať ho o povolenie výskumu byrokratickej kultúry, s tým, že si zabezpečíme „informovaný súhlas“ všetkých, ktorí sa v našom teréne ocitnú, vrátane samotného ministra. To má však dva háčiky – vysoká pravdepodobnosť odmietnutia spojená s nemožnosťou „informovanosti“ akéhokoľvek súhlasu. Predstava, že by som mal zabezpečiť, aby sa – či už vybraný „nadriadený“ alebo nebodaj celý byrokratický „kolektív“ oboznámil s teoretickými východiskami a účelom môjho výskumu – a následne s výskumom aj súhlasil, sa s ohľadom na pomerne komplikovaný a kontraintuitívny konceptuálny aparát, ako aj na protichodnosť niektorých (či skôr väčšiny) východísk voči byrokratickým reprezentáciám štátu javí ako absurdná, čo potvrdzuje aj niekoľko experimentov, ktoré som v tomto smere vykonal. Aj v prípade vysoko nepravdepodobného súhlasu s výskumom však hrozí, že sa informácia o „špióňovi“ priam magickou rýchlosťou rozšíri „po chodbách a kanceláriách“ a spôsobí nechotu, ťaživé mlčanie alebo rôzne zvláštne formy predstieranej spolupráce, ktoré sú však na hony vzdialené „normálnej“ byrokratickej praxi – terén sa uzavrie.

S výskumnou etikou čiastočne súvisí problém legislatívnych bariér odrážajúci „tajnostkárstvo“ a „neprístupnosť“ byrokracii, teda rôzne viac či menej vágne zákonné zákazy „vynášať“ zo sveta štátu informácie, a to i tie najbanálnejšie. U silových byrokracii je tento problém doplnený zvýšenou intenzitou výskytu rôznych stupňov utajovania prakticky čohokoľvek, obvykle odôvodneného „bezpečnosťou“ alebo „obranou“ štátu – a kľbí sa s tým, čo v našom živote reprezentuje pojem „mediálna kauza“.

Namiesto záveru: náčrt riešenia problémov

Cesta, ako z týchto problémov (prinajmenšom v užšej oblasti silovej byrokracie) von, je pravidlá výskumnej etiky redukovať len na to najpotrebnejšie: zabezpečiť ochranu ľudí, ktorí sú predmetom výskumu, aby sa kvôli výstupom z výskumu nemohli stať predmetom akejkolvek perzekúcie. To vyžaduje dôslednú anonymizáciu a maximálnu redukciu akýchkoľvek črt, ktoré by mohli viesť k identifikácii jedinca v rámci hierarchie skúmanej organizácie – a to i pomocou jeho jazyka pri priamych citáciách, participácie na udalostiach či sfér jeho záujmu.

Ako sa však do tohto terénu dostať? Možností je niekoľko – buď imitácia iného, menej „podozrivého“ výskumu či stáže, ktorých predmet nebude vyvolávať vyššie spomínané obavy, alebo priamo zamestnanie sa v danej organizácii na dostatočnú dobu umožňujúcu porozumenie terénu. Tento výskum potom bude treba imitovať technológiami, ktoré sa z hľadiska kozmológie byrokratického sveta budú javiť ako dôveryhodné, kontrolovateľné a zároveň nevinné, najlepšie cirkuláciou dotazníkov, fingovanými „interview“ či „focus groups“ zameriavajúcich sa (implicitne) obdivne na vysokú odbornosť či nedocenenosť práce úradníkov a dôležitosť ich agendy pre spoločnosť a štát. Problémy etiky a absencie „informovaného súhlasu“ je pritom možné čiastočne kompenzovať vytipovaním si niektorých jedincov (pravdepodobne v každej byrokratickej organizácii takých možno po istom čase a poctivom absolvovaní voľnočasových „tímových“ aktivít nájsť), ktorí budú na jednej strane schopní pochopiť konceptuálne základy výskumu, ako i ochotní spolupracovať na ňom. Títo jedinci môžu následne slúžiť ako akási „kontrolná vzorka“ pre reflexiu dát a záverov plynúcich z „tajného“ výskumu.

Iný problém plynie z rozľahlosti terénu – byrokracie, a to obzvlášť tie „silové“ tvoria doslova obrovské a čiastočne do seba uzavreté svety, a je nutné si v ich rámci, najlepšie na základe prvých dní a prvých záverov z výskumu, zvoliť istú formu špecializácie. Don Handelman (2004) ukazuje napríklad, ako je možné analyzovať verejné a hromadné symbolické akcie s dôrazom na „byrokratickú logiku“, ktorá ich (in)formuje, a nie je príliš komplikované jeho logiku rozvinúť smerom k rutinným hromadným akciám typu „porád“, „pracovných“ a „akčných skupín“ (ako to robí Piras 2007), „jednaní“ a „zasadaní“. Sledovať každodennosť úradníka, spôsob, akým sa zhostuje ritualizovaného vykonávania byrokratických procedúr a akú rolu hrajú pri utváraní jeho sveta, s cieľom uchopiť jeho doxa i epistémé – prípadne sa zamerať na sociálne siete neformálnej byrokracie, ktoré bujnejú popri jej formálnych štruktúrach – predstavujú ďalšie možnosti skúmania. Jadwiga Staniszkis (2006) a Philip Heymann (2008) naznačujú, že by bolo dobré vybrať sa aj smerom k rozhodovacím procesom a sledovať rutinu procesu tvorby politiky v kontraste s formálnymi reprezentáciami štátu s dôrazom na (bez)moc najvyšších elít a (ne)moc stredne vysokých byrokratických štruktúr. Prínosné by iste bolo spracovať, hoci by si to vyžadovalo značné úsilie, čas a asi rozsiahlu tímovú prácu, etnografiu – byro-Nuevov – ktorí by mohli poslúžiť ako základ pre akékoľvek ďalšie výpady do tohto terénu – je

ostatne pomerne paradoxné, že textov dôsledne mapujúcich marginálne a exotické skupiny je podstatne viac ako textov, ktoré by rovnako dôsledne mapovali svety, ku ktorým máme tak blízko a ktoré majú na naše životy taký mohutný vplyv. Skúmanie praxe politických (alebo kognitívnych či kultúrnych) elít, ktorého smer naznačili Rhodes, Hart a Noordegraaf (2007), zostáva pravdepodobne najväčšou výzvou, ktorá by však mohla do diskurzu o politickej moci prispieť snáď najviac.

Záver

Vo svojom texte som demonštroval, že pojem „štát“ označuje (a to už dosť dlho) podstatne viac než populárne cirkulujúce definície. Označuje dokonca príliš veľa vecí naraz – rodina konceptov, s ktorými sa môžeme stretnúť už u „klasikov“ teoretizovania o štáte, je príliš bohatá a nesúrodá, aby sme si vystačili s ktorýmkoľvek z nich osamote. Tento problém sa paradoxne kľbi s ne-rozmýšľaním o štáte, s rituálnou redukciou tohto konceptuálneho bohatstva na niekoľko reifikácií, ktoré plnia funkciu akejsi racionalistickej mytológie. Zároveň je skúmanie „štátu“ s ohľadom na jeho prekomplikovanosť a nekonečnú rozľahlosť úloha podobne nespiteľná ako skúmanie „spoločnosti“ alebo „kultúry“.

Pomôcť v takejto situácii, pri prijatí predpokladu, že by sme „štát“ s ohľadom na rolu, ktorú mu v našom živote pripisujeme, predsa len skúmať mali, môže istá deľba práce. Nanajvýš komplikovaný kultúrny artefakt, ktorému zvykneme hovoriť „štát“, si môžeme rozdeliť podľa možností výskumu na jednotlivé terény inštitucionalizovaných praxí a reprezentácií. Porozumenie jednotlivým terénom môžeme využiť pri opätovanom – lepšom – uchopení tohto artefaktu a funkcie, ktorú plní. Prekážky, ktoré je nutné pri vstupe do niektorých terénov – najmä do terénu silových byrokrácií – prekonať, sú pomerne zložité, no ako som demonštroval, nie sú neprekonateľné.

Mapa štátneho sveta je stále do značnej miery pokrytá obrázkami lev(iathan)ov a iných mýtických monštier a mnohé miesta jednoducho zívajú prázdnotou, prípadne sú pokryté vrstevnicami formalistických reprezentácií. Potenciál, ktorý sa ukrýva v priamom výskume „sveta štátu“ je obrovský – dokonca aj „staré“, „klasické“ pokusy o uchopenie štátu tento potenciál priamo naznačujú, a načrtávajú aj jeho možnú výpovednú hodnotu o spoločnosti, v ktorej žijeme – napriek tomu zostáva stále do značnej miery nevyužitý.

Epilóg – reprodukcia Leviathana

Prvý text úspešne zavíšil cestu k norme – stal sa strategickým dokumentom a pevným základom novej, pozvoľna sa šíriacej kozmológie. Cez rutinnú agentúrnu správu prenikne aj do mediálneho sveta a narazí na neho aj analytik hľadajúci materiál, ktorý by mo-

hol použiť ako tmel i legitimizačný symbol pre sprostredkovanie svojich politických názorov. Dokument začne interpretovať a napíše o ňom analýzu. Okrem neho sa témy chopí aj znudený žurnalista, ktorý, podobne ako analytik, prerozpráva vybrané pasáže dokumentu tak, aby sedeli s jeho politickým názorom, a pokúsi sa nájsť v ňom doklad kauzy. Na výstupy oboch reagujú PR špecialisti ministerstva riešenia problémov celospoločenského významu, ktorí začnú brániť (a upevňovať) kozmológiu strategického dokumentu – vzniká (teraz už mocenský) spor o reprezentáciu, ktorá vzišla z banality rutinných procedúr, imitácie práce a nudy.

Literatura:

- ABRAMS, Philip: 2006. Notes on the Difficulty of Studying the State. In: SHARMA, Aradhana a GUPTA, Akhil, eds., *The Anthropology of the State. A Reader*. Blackwell Publishing: Oxford, s. 112–130.
- ALTHUSSER, Louis: 1995. Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation). In: ZIZEK, Slavoj, ed., *Mapping Ideology*. Verso: London, s. 65–90.
- BOURDIEU, Pierre: 2000. *Nadvláda mužů*. Karolinum: Praha.
- BOURDIEU, Pierre a WACQUANT, Loic: 1994. Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field. *Sociological Theory*, Vol. 12, No. 1 (Mar., 1994), s. 1–18.
- GUPTA, Akhil: 2006. Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State. In: SHARMA, Aradhana a GUPTA, Akhil, eds., *The Anthropology of the State. A Reader*. Blackwell Publishing: Oxford, s. 224–242.
- HANDELMAN, Don: 2004. Nationalism and the Israeli State. *Bureaucratic Logic in Public Events*. Berg: Oxford and New York.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: 1900. *The Philosophy of History*. The Colonial Press: New York.
- HEYMANN, Philip B.: 2008. *Living the Policy Process*. Oxford University Press: Oxford and New York.
- HIRST, Paul Q.: 1993. *The Pluralist Theory of the State*. Selected Writings of G. D. H. Cole, J. N. Figgis, and H. J. Laski. Routledge: London and New York.
- CHERNILO, Daniel: 2007. *A Social Theory of the Nation-State. The Political Forms of Modernity Beyond Methodological Nationalism*. Routledge: London and New York.
- JENKINS, Richard: 2008. *Social Identity*. Routledge: London and New York.
- KELLER, Jan: 2007. *Sociologie organizace a byrokracie*. SLON: Praha.
- LUHMANN, Niklas: 2002. *Die Politik der Gesellschaft*. Suhrkamp Verlag: Frankfurt am Main.
- GOLDSTONE, Jack A. a HALDON, John F.: 2009. Ancient States, Empires, and Exploitation. In: MORRIS, Ian a SCHEIDEL, Walter: *The Dynamics of Ancient Empires. State Power from Assyria to Byzantium*. Oxford University Press: Oxford and New York.
- NEUBAUER, Zdeněk: 2006. *Státověda a teorie politiky*. SLON: Praha.
- PIRAS, Enrico Maria: 2007. The Study of Workgroups in the Military. An Organisational Aesthetics Perspective. In: CAFORIO, Giuseppe, ed., *Social Sciences and the Military. An Interdisciplinary Overview*. Routledge: London and New York.

RHODES, R. A. W., HART, Paul 't a NOORDEGRAAF, Mirko, eds.: 2007. *Observing Government Elites. Up Close and Personal*. Palgrave Macmillan: Basingstoke and New York.

SARTORI, Giovanni: 1973. What is „Politics“?, *Political Theory*, Vol. 1, No. 1 (Feb., 1973), s. 5–26.

SHARMA, Aradhana a GUPTA, Akhil, eds.: 2006. *The Anthropology of the State. A Reader*. Blackwell Publishing: Oxford.

SCHMITT, Carl: 1974. *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*. Duncker&Humblot: Berlin.

SCHMITT, Carl: 2007. *Pojem politična*. OIKOYMENH: Praha.

STANISZKIS, Jadwiga: 2006. *Postkomunismus. Zrod hádky*. CDK: Brno.

TILLY, Charles: 1985. War Making and State Making as Organized Crime. In: EVANS, Peter, RUESCHEMEYER, Dietrich a SKOCPOL, Theda, *Bringing the State Back In*, Cambridge University Press: Cambridge, s. 169–191.

VAN CREVELD, Martin: 1999. *The Rise and Decline of the State*. Cambridge University Press: Cambridge. WEBER, Max: 1946. *Essays in Sociology*. Oxford University Press: New York.

ZIZEK, Slavoj, ed.: 1995. *Mapping Ideology*. Verso: London.